

УДК 349.7(477+100)«20»

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.123>

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ РЕЖИМ НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ

Лесь І.О.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства
Факультету міжнародних відносин
Національного авіаційного університету,
ORCID: 0000-0003-0596-3749

Лесь І.О. Міжнародно-правовий режим нерозповсюдження ядерної зброї.

З усіх загроз, які створює зброя масового знищення всіх типів, найбільш руйнівними та широкомасштабними за своїми наслідками є загрози, пов'язані з ядерною зброєю, тому що навіть обмежене використання такої зброї будь-де у світі матиме руйнівні для економіки, екології та суспільства в цілому наслідки. Щоб усунути цю небезпеку, потрібен багатогранний підхід. Саме за цієї обставини міжнародний Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) став глобальним і наблизився до універсальності за кількістю країн-учасниць.

Щодо питання балансу між консенсусною моделлю прийняття рішень та інституційною ієрархічною структурою прийняття рішень у рамках системи ядерного нерозповсюдження, то опоненти та прихильники концепції багатосторонності в міжнародних відносинах вважають, що природу системи ядерного нерозповсюдження слід розглядати з протилежних позицій. Перша перспектива ґрунтується на теорії та практиці Вестфальської системи взаємодії між суверенними державами, кожна з яких прагне вижити або максимізувати свою владу у світі, міждержавні відносини в якому анархічні. З цієї точки зору, нерозповсюдження ядерної зброї є суто національною політикою з власними цілями, включаючи роззброєння.

Отже, ДНЯЗ є нічим іншим, як сукупністю політичної волі та зобов'язань урядів, спрямованих на запобігання або перешкоджання можливості отримання ядерної зброї іншими державами. Однак глобальний характер загрози розповсюдження ядерної зброї змушує опонентів концепції багатосторонності визнавати необхідність обмеженої співпраці між державами, головним чином у рамках не обов'язкових угод, які лише частково визначають національну політику і часто не містять жодних положень заходів колективного примусу. Тому для противників концепції мультілатералізму ДНЯЗ є інструментом просування національних інтересів.

Ключові слова: Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, МАГАТЕ, Статут МАГАТЕ, ООН, нерозповсюдження ядерної зброї, роззброєння, мирне використання ядерної енергії, порогові держави.

Les I.O. The international legal regime of non-proliferation of nuclear weapons.

Of all the threats posed by weapons of mass destruction of all types, the threats posed by nuclear weapons are the most devastating and far-reaching in their effects, because even limited use of such weapons anywhere in the world would have devastating economic, ecological and societal consequences in overall consequences. Addressing this danger requires a multifaceted approach. It was under this circumstance that the international Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons (NPT) became global and approached universality in terms of the number of participating countries.

Regarding the issue of balance between the consensus model of decision-making and the institutional hierarchical structure of decision-making within the framework of the nuclear non-proliferation system, opponents and supporters of the concept of multilateralism in international relations believe that the nature of the nuclear non-proliferation system should be considered from opposite positions. The first perspective is based on the theory and practice of the Westphalian system of interaction between sovereign states, each of which seeks to survive or maximize its power in a world in which interstate relations are anarchic. From this perspective, nuclear nonproliferation is a purely national policy with its own goals, including disarmament.

Therefore, the NPT is nothing more than a combination of political will and government commitments aimed at preventing or hindering the possibility of obtaining nuclear weapons by other states. However, the global nature of the threat of nuclear proliferation forces opponents of the concept of multilateralism to recognize the need for limited cooperation between states, mainly within

the framework of non-binding agreements that only partially define national policy and often do not contain any provisions for collective enforcement measures. Therefore, for opponents of the concept of multilateralism, the NPT is a tool for promoting national interests.

Key words: Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons, IAEA, Charter of the IAEA, UN, non-proliferation of nuclear weapons, disarmament, peaceful use of nuclear energy, threshold states.

Постановка проблеми. Стаття 6 Договору про нерозповсюдження ядерної зброї вимагає від усіх учасників Договору «здійснювати, у дусі доброї волі, ефективні заходи для припинення гонки ядерних озброєнь і ядерного роззброєння в найближчому майбутньому, а також суворий та ефективний міжнародний контроль» [1]. Це єдиний юридично обов'язковий документ у світі, який вимагає від атомних електростанцій скоротити та остаточно ліквідувати всі свої запаси ядерної зброї.

Держави, які не володіють ядерною зброєю, зобов'язуються не імпортувати, не розробляти та не отримувати іншим чином ядерну зброю чи інші ядерні вибухові пристрої. Ядерні держави обіцяють не передавати ядерну зброю чи іншу зброю масового знищення країнам, які не володіють ядерною зброєю чи іншою зброєю масового знищення; будь-яка група країн має право створити на відповідній території зону, вільну від ядерної зброї [2].

Стан опрацювання. У вітчизняній науці проблеми нерозповсюдження ядерної зброї згідно з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї практично не досліджувались, за винятком кількох публікацій у періодичних виданнях [3]. Разом з тим, у зарубіжній науці проблема широко висвітлюється у публікаціях та звітах МАГАТЕ [4], крім того, наявні монографічні дослідження [5, 6, 7], які однак більшою мірою стосуються загальнотеоретичних проблем у цій галузі.

Метою статті є міжнародно-правовий режим нерозповсюдження ядерної зброї та визначення ролі мультилатералізму Договору про нерозповсюдження ядерної зброї у процесі нерозповсюдження ядерної зброї, роззброєння та мирного використання ядерної енергії.

Виклад основного матеріалу. Договір про нерозповсюдження ядерної зброї є основою міжнародного режиму нерозповсюдження ядерної зброї. Це єдиний багатосторонній договір, який забороняє розповсюдження ядерної зброї та юридично зобов'язує п'ять офіційних ядерних держав проводити ядерне роззброєння [8].

Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, до якого наразі приєдналися 190 країн, є одним із найбільш широко підтриманих договорів у світовій практиці, хоча Ізраїль, Індія та Пакистан

досі не приєдналися до договору, а Північна Корея стала першою країною, яка використала пункт 1 статті 10, щоб вийти з ДНЯЗ у 2003 році [9].

ДНЯЗ має три основні сфери діяльності: нерозповсюдження ядерної зброї, роззброєння та мирне використання ядерної енергії. Ці три напрямки однаково важливі, взаємопов'язані та доповнюють один одного.

Усі учасники Договору про нерозповсюдження ядерної зброї зобов'язуються сприяти повному обміну обладнанням, матеріалами та науково-технологічною інформацією, необхідною для мирного використання ядерної енергії, і мають право брати участь у такому обміні. Водночас некомерційні організації повинні прийняти та дотримуватися норм МАГАТЕ як умови мирного ядерного співробітництва.

Згідно з пунктом 3 статті 8 Договору про нерозповсюдження ядерної зброї кожні п'ять років скликається конференція учасників договору для перегляду того, як договір діє для забезпечення виконання цілей, викладених у преамбулі та положенні.

МАГАТЕ у свою чергу є незалежною міжурядовою організацією та частиною системи ООН [10]. Повноваження МАГАТЕ щодо створення та забезпечення систем гарантій регулюються власним статутом організації, Договором про нерозповсюдження ядерної зброї, регіональними договорами про нерозповсюдження ядерної зброї, двосторонніми угодами між державами та Агентством. Гарантії МАГАТЕ є формою контролю за ядерною діяльністю держав, які не володіють ядерною зброєю, і спрямовані на запобігання переходу ядерної енергії від мирного використання до виробництва ядерної зброї, ядерних вибухових пристроїв або інших військових цілей.

Стаття III Договору про нерозповсюдження ядерної зброї зобов'язує всі держави-учасниці Договору, які не розробили та не випробували ядерний вибуховий пристрій станом на 1 січня 1967 року, укласти угоду з МАГАТЕ, згідно з якою весь вихідний і наявний ядерний матеріал і вся мирна ядерна діяльність на території держави та за її межами, але під її юрисдикцією або контролем, підпадають під гарантії МАГАТЕ, однак за умовами Договору про нерозповсюдження ядерної зброї держави, що володіють ядерною зброєю, не зобов'язані укладати угоди про гарантії з Міжнародним агентством з атомної енергії.

Як відомо, деякі ядерні держави [11] ніколи не підписували ДНЯЗ, тому їх ядерна діяльність знаходиться поза контролем МАГАТЕ. Єдиним винятком була Північна Корея, яка мала короткий період з 1992 по 1993 рік, погодившись поставити свої ядерні установки та матеріали під гарантії Міжнародного агентства з атомної енергії. Однак

у березні 1993 року Пхеньян видворив інспекторів МАГАТЕ і пригрозив вийти з ДНЯЗ після того, як перевірки виявили докази незаконного виробництва плутонію. Після виходу Північної Кореї з Договору про нерозповсюдження ядерної зброї в 2003 році її угода про гарантії з Міжнародним агентством з атомної енергії також припинила свою дію [12].

Мета Угод про всеосяжні гарантії між МАГАТЕ та державами [13] полягає в тому, щоб останні повідомляли про кількість спеціальних матеріалів, якими вони володіють, а також про ці та інші матеріали, послуги, обладнання, технології, що надаються МАГАТЕ або на її запит, або під її наглядом або контролем, не використовуються таким чином, щоб сприяти будь-яким військовим цілям. МАГАТЕ має достатню кількість доступних інструментів для перевірки даних: від регулярних інспекцій на місці до кількісного обліку матеріалів і обладнання; від контролю за придбанням матеріалів і обладнання та їх переміщенням до встановлення систем спостереження на ядерних об'єктах.

Міжнародне агентство з атомної енергії неодноразово доповнювало систему гарантій протягом свого існування, щоб забезпечити створення більш ефективної системи перевірки та контролю ядерної діяльності різних країн. Перші кроки в цьому напрямку були зроблені на початку 1990-х років, коли в рамках Угоди про всеосяжні гарантії МАГАТЕ прийняло наступний підхід: а) проведення інспекцій за короткий термін або без попередження; б) збір і лабораторний аналіз навколишнього середовища за зразками для виявлення слідів ядерного матеріалу; в) використання дистанційно керованих вимірювальних комплексів і систем моніторингу та передачі інформації про стан ядерних установок безпосередньо до центрального апарату Агентства [14].

Початок другої фази модернізації системи гарантій було розпочато схваленням Радою керуючих МАГАТЕ Типового додаткового протоколу до угод між державами та МАГАТЕ про впровадження гарантій (INFCIRC/540) (INFCIRC/153) [15]. Відповідно до останніх положень МАГАТЕ набуває, зокрема, права: а) запитувати більш детальну інформацію про ядерну діяльність держави, включаючи прогрес її наукових досліджень у ядерній галузі; б) використовувати так звані «додаткові візити», розширити можливості інспекторів МАГАТЕ. Оскільки Додатковий протокол надає МАГАТЕ права, окрім тих, що визнаються в Угоді про гарантії, і, отже, накладає нові вимоги на підписантів, процедура набрання чинності Додатковим протоколом для кожної держави вимагає, щоб вони ратифікували протокол, який вони підписали.

Вищезазначені заходи щодо посилення системи гарантій МАГАТЕ дозволили МАГАТЕ виявити

незаявлену ядерну діяльність у Південній Кореї (2004), Єгипті (2004) та Ірані (2005) [16].

Тому в рамках міжнародної системи нерозповсюдження ядерної зброї Міжнародне агентство з атомної енергії відіграє центральну роль у запобіганні горизонтальному розповсюдженню ядерної зброї та передачі ядерних технологій для мирного використання.

Структура ДНЯЗ також включає інші міжнародні договори, які підтримують цілі режиму. Традиційно основною метою ДНЯЗ є запобігання горизонтальному розповсюдженню ядерної зброї: цей аспект найбільш детально розроблений у договорі, і в цій сфері найбільш помітних результатів досягнуто завдяки створенню системи гарантій Міжнародного агентства з атомної енергії. Але, як згадувалося вище, ще однією місією Договору про нерозповсюдження ядерної зброї є припинення гонки ядерних озброєнь і досягнення всебічного ядерного роззброєння, стримуючи вертикальне розповсюдження ядерної зброї.

Положення Договору про всеосяжну заборону ядерних випробувань [17] сприяють досягненню цілей вертикального та горизонтального нерозповсюдження ядерної зброї, якісно обмежують розвиток програм ядерної зброї та стримують так звані порохові держави.

Держави, що не володіють ядерною зброєю, зацікавлені в розробці власної ядерної зброї, могли б створювати найпростіші ядерні вибухові пристрої без проведення повномасштабних ядерних випробувань [18]. Однак це вимагало б значної кількості спеціального розщеплюваного матеріалу, що є очевидним недоліком, враховуючи секретність навколо розробки, а також призвело б до значного збільшення розміру та ваги атомної електростанції. Останній сценарій серйозно ускладнить вирішення завдання доставки зенітних ракет до невдалих цілей. При цьому для створення базового проекту АЕС може бути достатнім проведення лише підкритичних ядерних випробувань, але вони не гарантують нормальну роботу АЕС. Водночас навіть маломасштабне ядерне випробування несе значний ризик бути зафіксованим системою моніторингу Договору про заборону ядерних випробувань. Таким чином, хоча Договір не є непереборною перешкодою для горизонтального розповсюдження ядерної зброї, він значно підвищує ризики та обмежує можливості порохових держав.

Концепція зон, вільних від ядерної зброї, була вперше запропонована в 1950-х роках як регіональний підхід до ядерного нерозповсюдження [19]. Після укладення в 1968 році Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, останній став розглядатися як додатковий елемент режиму нерозповсюдження ядерної зброї, заснований на Договорі. З цієї точки зору, формулювання

Договору про нерозповсюдження ядерної зброї дозволило країнам компенсувати певні недоліки в ДНЯЗ, повністю виключивши можливість появи ядерної зброї на території країни регіону та підвищення прозорості відносин між державами в цілому, посилити регіональний нагляд та інспекцію. Традиційно програми ядерної зброї також вважалися важливим інструментом ядерного роззброєння, оскільки одним із способів досягнення мети «глобального ядерного нуля» є поступова заборона ядерної зброї регіон за регіоном шляхом створення без'ядерних зон.

Таким чином, зони, вільні від ядерної зброї, запобігають принаймні одній формі горизонтального розповсюдження ядерної зброї, тим самим запобігаючи розгортанню існуючої ядерної зброї на нових територіях. З історичної точки зору ця мотивація відіграла вирішальну роль у створенні Латиноамериканської Організації Договору про колективну безпеку після Карибської кризи 1962 року. Вона все ще відіграє важливу роль, про що свідчать зміни в договорі про створення зони, вільної від ядерної зброї в Центральній Азії, який набув чинності в 2009 році [20].

Проголошення території зоною, вільною від ядерної зброї, є одним із найефективніших заходів зміцнення довіри між країнами-учасницями, оскільки це гарантує кожній країні, що її сусіди не мають наміру отримувати ядерну зброю. У той же час угода про створення зони, вільної від ядерної зброї, може по-справжньому набути чинності лише тоді, коли будуть вирішені ширші політичні проблеми та проблеми безпеки в регіоні. Тому, наприклад, Договір Тлателолко [21], відкритий для підписання в 1967 році, набув реального значення лише після приєднання до нього в середині 1990-х років Бразилії та Аргентини.

Багатосторонній режим експортного контролю ядерного нерозповсюдження є орієнтиром щодо того, які типи чутливих матеріалів, обладнання та технологій можуть бути передані від одного міжнародного гравця до іншого. Останні повинні відповідати певним критеріям, щоб мати право брати участь у торгівлі або обміні такими матеріалами, обладнанням і технологіями.

Функціонування існуючої міжнародної системи експортного контролю базується не лише на певних принципах заборони поставок у треті країни, а й на обміні інформацією між партнерами та розробці єдиних правил експорту шляхом взаємних консультацій. Для кожного режиму встановлюються механізми консультацій між партнерами. Вони надають один одному інформацію про випадки відмови у видачі ліцензій на постачання до третіх країн, а також інформацію про компанії та осіб, причетних до порушень режиму нерозповсюдження ядерної зброї.

Режим контролю за ракетними технологіями

(РКРТ) був створений у 1987 році, щоб обмежити поширення ракетних технологій і навіть товарів і засобів, які використовуються для створення ракетної зброї [22]. Експортний контроль товарів і технологій, що використовуються у виробництві ракетної зброї, регулюється Методичними рекомендаціями РКРТ [23] і здійснюється відповідно до Переліку [24]. Останній має дві категорії підконтрольних товарів, передача яких викликає особливе занепокоєння у країн-учасниць РКРТ. Забороняється експорт готових ракетних систем, товарів і послуг, а також будь-яких ракет або безпілотників, занесених до категорій I і II Контрольного списку, а також будь-яких ракет або безпілотників, якщо є підстави вважати, що вони є зброєю масового знищення.

Вассенаарська домовленість (1996) [25] про контроль за експортом звичайних озброєнь і товарів, технологій подвійного використання забезпечує більшу прозорість і підзвітність сторін щодо передачі вищезазначених озброєнь, товарів і технологій. Країни-учасниці Вассенаарської домовленості здійснюють контроль над продукцією, що входить до двох узгоджених списків: списку озброєнь і списку товарів і технологій подвійного призначення. Вони також відстежують поведінку країн, які не дотримуються режиму, з метою вчасного введення проти них обмежувальних заходів щодо експорту контрольованої продукції.

Висновки. Підводячи підсумок, можна сказати, що кожен з основних елементів міжнародного режиму нерозповсюдження ядерної зброї сформував власний режим, заснований на угодах з більш вузькою спрямованістю, ніж ДНЯЗ. Структура ДНЯЗ також включає інші елементи, які підтримують цілі режиму, але не є його основою. Крім того, крім законодавчої бази, правил, норм і процедур, усі компоненти системи включають певне коло акторів (учасників), які створюють ці елементи або діють у них для досягнення певних цілей. Таким чином, на основі режиму ДНЯЗ сформувався комплекс взаємозалежних режимів і елементів ДНЯЗ, спрямованих на обмеження горизонтального і вертикального розповсюдження ядерної зброї, а також мирних ядерних технологій і контрольованої передачі ядерної продукції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Договір про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року. Договір, Міжнародний документ від 01.07.1968. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_098#Text (дата звернення 29.01.2024).
2. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Меморандум, Міжнародний документ від 05.12.1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_098#Text

- gov.ua/laws/show/998_158#Text (дата звернення 29.01.2024).
3. Особливості Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1968 року. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/7/37.pdf> (дата звернення 29.01.2024).
  4. IAEA Annual Report. URL: <https://www.iaea.org/publications/reports> (дата звернення 29.01.2024).
  5. The universal obligation of nuclear disarmament. URL: <https://www.corteidh.or.cr/tablas/33174.pdf> (дата звернення 29.01.2024).
  6. Antônio A. Cançado Trindade, *Le Droit International pour La personne humaine*, Éditions A. Pedone, Paris, 2022, p. 45-368.
  7. Cf. G. Radbruch, *Introducción a la Filosofía del Derecho*, 3rd ed., Mexico/Buenos Aires, Fondo de Cultura Económica, 2022, pp. 9-180.
  8. Ядерний клуб: які країни володіють найбільш смертоносною зброєю. URL: <https://chas.news/current/yadernii-klub-yaki-kraini-volodiyut-naibilsh-smertonosnoyu-zbroeyu> (дата звернення 29.01.2024).
  9. North Korea and the NPT. URL: https://www.ipinst.org/wp-content/uploads/2010/04/pdfs_koreachapt2.pdf (дата звернення 29.01.2024).
  10. International Atomic Energy Agency. URL: <https://www.iaea.org/Publications/Standards> (дата звернення 29.01.2024).
  11. Три країни нарощують ядерний потенціал – Al Jazeera. URL: <https://glavcom.ua/world/world-politics/-hrajut-stratehichnimimjazami-jak-tri-krajini-svitu-modernizujut-jaderni-arsenali-957049.html> (дата звернення 29.01.2024).
  12. 북한 IAEA 핵사찰 허용. URL: <https://www.yna.co.kr/view/IIS20050615002500999> (дата звернення 29.01.2024).
  13. Угода між Україною та Міжнародним агентством з атомної енергії про застосування гарантій. Угода, Міжнародний документ від 21.09.1995. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_028#Text (дата звернення 29.01.2024).
  14. The Evolution of IAEA Safeguards. URL: https://www-pub.iaea.org/MTCD/Publications/PDF/NVS2_web.pdf (дата звернення 29.01.2024).
  15. Model Protocol Additional to the Agreement(S) Between State(S) and the International Atomic Energy Agency for the Application of Safeguards. URL: <https://www.iaea.org/sites/default/files/infcirc540c.pdf> (дата звернення 29.01.2024).
  16. Safeguards Statement for 2005. URL: <https://www.iaea.org/sites/default/files/es2005.pdf> (дата звернення 29.01.2024).
  17. Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/mu96338?ed=1996_09_24 (дата звернення 29.01.2024).
  18. Nuclear Weapon Development Without Nuclear Testing? URL: https://rlg.fas.org/dev_no_test.htm (дата звернення 29.01.2024).
  19. Ядерне нерозповсюдження у світовій політиці. URL: 06gspnsp.rtf (дата звернення 29.01.2024).
  20. Катастрофа, якій можна запобігти. Уроки Карибської кризи для сучасного світу. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3594704-katastrofa-akuzmozna-zapobigti-uroki-karibskoi-krizi-dla-sucasnogo-svitu.html> (дата звернення 29.01.2024).
  21. Договір Тлателолко та його перспективи. URL: https://www.iaea.org/sites/default/files/26303592530_ua.pdf (дата звернення 29.01.2024).
  22. Режим контролю ракетних технологій (ПКРТ). URL: <http://exportcontrol.in.ua/glava1/1-osnovni-idei-rezhymiv-eksportnoho-kontroliu-mizhnarodnykh-dohovoriv-initsiatyv-ta-embarho> (дата звернення 29.01.2024).
  23. Експортний контроль в системі міжнародної безпеки. URL: <http://www.ntc.kiev.ua/download/izdaniya/posibnik/Posibnik.pdf> (дата звернення 29.01.2024).
  24. Експортний контроль. URL: <https://mfa.gov.ua/pitannya-mizhnarodnoyi-bezpeki/eksportnij-kontrol> (дата звернення 29.01.2024).
  25. Вассенаарська домовленість щодо контролю за експортом звичайних озброєнь та товарів і технологій подвійного використання. Домовленість, Міжнародний документ від 01.07.1996 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_177#Text (дата звернення 29.01.2024).